

FELSEFE DÜNYASI

2018/ KIŞ/ WINTER Sayı/Issue: 68

FELSEFE / DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel, Süreli ve hakemli bir Dergidir.

ISSN 1301-0875

Türk Felsefe Derneği mensubu tüm Öğretim üyeleri (Prof. Dr., Doç. Dr., Dr. Öğr. Üyesi) *Felsefe Dünyası*'nın Danışma Kurulu/ Hakem Heyetinin doğal üyesidir.

Sahibi/Publisher

Türk Felsefe Derneği Adına Başkan Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Editör/Editor

Prof. Dr. Celal TÜRER

Yazı Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ (Ankara Üniv.)

Prof. Dr. Celal TÜRER (Ankara Üniv.)

Prof. Dr. M. Kazım ARICAN (Yıldırım Beyazıt Üniv.)

Prof. Dr. Gürbüz DENİZ (Ankara Üniv.)

Prof. Dr. Mustafa ÇEVİK (Ankara Sosyal Bilimler Üniv.)

Doç. Dr. Necmettin Pehlivan (Ankara Üniv.)

Dr. Öğr. Üyesi M. Enes KALA (Yıldırım Beyazıt Üniv.)

Felsefe Dünyası yılda iki sayı olmak üzere Temmuz ve Aralık aylarında yayımlanır. 2004 yılından itibaren Philosopher's Index ve Tubitak/Ulakbim tarafından dizinlenmektedir

Felsefe Dünyası is a refereed journal and is Published Biannually. It is indexed by Philosopher's Index and Tubitak/Ulakbim since 2004

Adres/Adress

Necatibey Caddesi No: 8/122 Kızılay-Çankaya / ANKARA PK 21 Yenışehir/Ankara

Tel & Fax : 0312 231 54 40

www.tufed.org.tr

Fiyatı/Price: 35 TL (KDV Dahil)

Banka Hesap No / Account No:

Vakıf Bank Kızılay Şubesi | IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi / Design: Emre Türku

Kapak Tasarımı / Cover: Mesut Koçak

Baskı / Printed: Tarcan Matbaası

İvedik Cad. Mercan 2 Plaza, No: 417, Yenimahalle / ANKARA

Tel: 0 312 384 34 35-36 (Pbx) Fax: 0 312 384 34 37

Basım Tarihi : Aralık 2018, 750 Adet

KIERKEGAARD'IN BİREY TEMELLİ FELSEFE ANLAYIŞI

Felsefe Dünyası Dergisi, Sayı: 68, Kış 2018, ss. 68-82.

Hakemleme: 28.09.2018 | Düzeltme: 07.11.2018 | Kabul: 10.11.2018

Yakup KAHRAMAN*

Giriş

Aydınlanma düşüncesinin en önemli niteliklerinden birisi hiç şüphesiz bu düşünceye damgasını vuran Kant'ın eleştirel felsefesi ile şekillenen metafiziğe mesafe almaktır. Bu yaklaşım Hegel'in ifadesiyle kendi dönemine kadar gelen ve az çok herkesin vebaya yakalanmış bir adamdan kaçarcasına kaçtığı bir durumdur.¹ Kant'ın etkisiyle aklın koşulsuz bilmek için deneyimin sınırlarının ötesine geçmeye çabalarken hataya düşeceği ve bundan dolayı saf akıl için imkânsız olduğu düşünülen metafizik bilgi tanımı, felsefeye "mutlağı bilmek" görevini yükleyen Hegel için doğal olarak sınırlayıcı bir nitelik taşımaktadır.

Hegel mutlak'ın, felsefe tarafından ortaya konulacağını ve araç olarak da düşüncenin kullanılacağını belirtir.² Hegel'in mutlak olarak belirlediği şey kendi içinde sonluluk ve görünüşün tüm akışını içermektedir. Böylece o, sıradan bilincin bakış açısından her türden özne-nesne, akıl-duygu ikiliklerinin sonsuzun içerisinde incelenmiş ve aşılmış bir noktaya getirilebileceğini tasarlamaktadır. Hegel bunun başarılabilmesi ile birlikte hakikatin bilimsel bilgisine ulaşılabileceğine inanmaktadır.³ O, mutlak bilgiyi ya da hakikati elde etmeye yönelik felsefi yapılandırmayı tüm insani çabaların en son hedefi olarak görmüş ve felsefeyi bütün insani faaliyetlerin üst formu olarak

* Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Doç. Dr.

1 G.W.F. Hegel, *Kim Soyut Düşünüyor*, çev. Hakkı Hünler, Baykuş, sayı:2, 2008, s.43.

2 G. W. F. Hegel, *Felsefe Bilimleri Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1996, par. 1-2.

3 G. W. F. Hegel, *Bütün Yapıtları, Seçmeler 1:Felsefe Tarihi Dersleri*, çev. Hüseyin Demirhan, Onur Yayınları, Ankara, 1976, s. 30.

değerlendirmiştir.⁴ Bu üst form ise olgu ve olayların arkasındaki asıl, değişmeyen, evrensel ilkelerdir. Bu evrensel bilgileri elde etme yolu nasıl olacaktır? Gerçekte sanat, tarih, siyaset, din, vb. insana ait alanların birleştiği hakikat formu var mıdır?

Mutlak bilgi ile Hegel'in her şeyin tek tek bilgisini kastetmediğini söyleyebiliriz. Mutlak bilgi, dünyanın görüldüğü halinin değil de gerçek halinin bilgisidir. Hegel'in hedefi, gerçek bilginin nasıl mümkün olacağını gösterme doğrultusundaki felsefi amaçtır.⁵ Hegel'e göre değişik alanlarda kazanılmış bilgiler birbiriyle ilişkilendirildiği ve dolayısıyla genel bilgi haline dönüştürülebildiği oranda gerçektir. Bu bilgiye ulaşmanın düşünsel yolu ve yöntemi soyutlamadır. Hegel'e göre felsefe, soyutlama yöntemine başvurarak, özgün bilgiyi diğer alanlarda elde edilen bilgilerle ilişkilendirerek ve onlarda içsel olan genel yasaları bulup açığa çıkararak genel veya gerçek bilgiye dönüştürebilir. Bu genelleştirme o bilgiyi bütün toplumun hizmetine sunmayı amaçlar ve bu gerçekleştiği oranda o bilgi pratik olarak da gerçek bilgiye dönüşür.

Kierkegaard'ın Kavramsal Çıkarımlar Ve Soyut Düşünce Eleştirisi

Görüldüğü üzere Hegel, tek bir soyut ilkedен hareket ederek bütün gerçekliğin açıklanabileceğini düşünmüştür. Bundan dolayı o, 'Her gerçek olan aklîdir ve her aklî olan gerçektir' ilkesinden hareketle tüm varlığı ve oluşu açıkladığı iddiasındadır.⁶ Burada dikkatimizi çeken nokta Hegel'in hakikatin bilgisini düşünce nesne uygunluğu ile değil nesneyi düşüncenin belirlemesi ile hakikatin ortaya çıktığını düşünmesidir. Hegel'e göre şeyler hakkında ve şeylerin kendisinde düşünceyle ne biliniyorsa bu o şeylerin tek gerçek hakikatidir. Hegel'e göre "kendi içkin belirlenimi içinde olan düşünce ile şeylerin kendi gerçek yapıları bir ve aynı içeriktir."⁷ Kierkegaard özellikle Hegel'in bu önermesine karşı çıkar. Ona göre Hegel'in bu fikriyle, başta insanı, günahı, masumiyeti, umutsuzluğu, kaygıyı hatta ölümsüzlüğü bile akılsal kategorilerle sistematize ederek, rasyonelleştirmesi yanlıştır. Bu tür kavramlar değişen kavramlardır ve değişen şeyler değişmeyen şeylerle açıklanamaz. Bu nedenle, değişken olanın değişken olmayanla saptanması, Kierkegaard'ın eleştirisi noktasıdır.⁸

4 Ivan Soll, *An Introduction to Hegel's Metaphysics*, The University of Chicago Press, 1969, s.xiv.

5 Peter Singer, *Hegel: Düşüncenin Ustaları*, çev. Bahar Öcal Düzgören, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 96.

6 Vefa Taşdelen, *Kierkegaard'ta Benlik ve Varoluş*, Hece Yayınları, Ankara 2004, s.24-25.

7 G. W. F. Hegel, *Science of Logic*, çev. A. V. Miller, Humanities Press, 1969, s.45.

8 Vefa Taşdelen, *Kierkegaard'ta Benlik ve Varoluş*, s.5.

Anladığımız kadarıyla Kierkegaard insanın sadece akli soyutlamaların alanına hapsedmeye karşıdır. Onun, insanı eyleyen, umut eden, sezgilerini kullanabilen, varolan, dünyaya tecrübesiyle uyum sağlayabilen, bu tecrübe ile şahsileşen bir varlık olarak değerlendirdiğini görmekteyiz. Onun insanın sadece akli soyutlamalarla kategorize edilecek bir varlık olarak görülmemesi gerektiğini söylemesi ve tümel, soyut yaklaşımları eleştirmesi insanın varoluşsal boyutuna değinmesi oldukça önemlidir.

Hegel'i eleştirerek onun kurgularının boş ve anlamsız olduğunu göstermeye çalışan Kierkegaard, Hegel'i kastederek, "Bir düşünür, devasa bir yapı, bir sistem, tüm varoluşu ve dünyanın tarihini kucaklayan evrensel bir sistem kurar; ama özel yaşamına baktığımızda, bu devasa kişinin çok şaşkın olduğunu keşfederiz. Hatta yüksek tonozlu büyük bir sarayda değil de yanındaki köpek kulübesinde oturduğunu görürüz ve bu çelişkiyi ona göstermek için bir sözcük kullanılsın, hemen kızar. Çünkü sistemini bu yanlışlık yardımıyla tamamladığına göre yanlışlığın içine yerleşmenin ona zararı dokunmaz" demektedir.⁹ Burada Kierkegaard, Hegel'i, kurduğu sistemin dışında kalması sebebiyle düşüncesinin yanlışlığını vurgular, çünkü filozof, hakkında konuştuğu gerçekliğin içerisinde bulunmalıdır. Filozof, zorunlu olarak tikel, sınırlı bir duruş noktasından konuşursa, filozofun hakikatleri, gayrişahsî, nesnel veya zorunlu olamaz. Ona göre filozof hem bir fail olarak hakkında konuştuğu evrenin içerisinde olup, hem de evreni bir seyirci olarak kavrayamaz.¹⁰ O, nesnel doğruluk diye adlandırılan şeyi keşfetmenin, tüm felsefe dizgelerini çalışmanın ve gerekirse hepsini tekrar gözden geçirmenin ve her dizge içerisindeki tutarsızlıkları göstermenin faydasının olmayacağına inanır.¹¹ Bilimin analitik örüntülerine öykünen Hegel'in insanı sahada kurmaya çalıştığı spekülâtif sistem, insan bireyselliğini ortadan kaldırdığı gerekçesi ile Kierkegaard tarafından eleştirilmiştir.

Akli spekülasyonlarla bir takım kavramlar üretip bütün varoluşu sadece bu kavramsal örgülerle anlatmaya çalışmak insani alanın otantikliği düşünlüğünde imkânsız bir şeydir. Yaşam oldukça dinamik bir süreci ifade etmektedir. Bu süreci biz donuklaştırıp akli bir sisteme indirger isek insana ait bütün alanların ilkelerini gerçekten tam anlamıyla açıklayabilir, varlığımızın hakikatini keşfedebilir miyiz? Yaşamın ve anlamın tarihselliği göz önüne

9 Sören Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık; Umutsuzluk*, çev. M.Mukadder Yakupoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 53-54.

10 Alasdair MacIntyre, *Varoluşçuluk*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2001, s. 18.

11 Sören Kierkegaard, *Journals and Papers*, cilt I, trans. Howard V. Hong, Edna H. Hong, Princeton University Press, Princeton, 1967, s.256.

alındığında evrensel, genel-geçer ilkeler ortaya koyma adına yapılan büyük sistemler statik, sınırlı ve donuk bir varoluş çizgisi ortaya koymaz mı?

Kierkegaard'a göre varoluşun kendisinden soyutlanan düşünce, varoluşu açıklayamaz. Varoluşla yüzleşmek saf akılla mümkün değildir. Ona göre bu yüzden Hegel'in varolmanın ne demek olduğunu ve özel olmanın duygusunu unutturan, bireyi küçümseyen sistemini bir kenara bırakmak gerekir.¹² Soyutlama mantıksal düşünmeye dayanır. Mantık oluş ve hareketi dışlayarak, düşünce ile varlığın özdeşliğini gerçekleştirir. Oluşu dışlayan düşünce, varoluşu da dışarıda bırakır. Çünkü varoluş oluşun içinde bulunur. Böylece varoluş, mantığın dışındadır ve sistem tarafından anlaşılabilir.¹³ Ona göre sürekli bir değişim içinde olan insanın varoluşunu bir kalıba sokmak mümkün değildir. Çünkü insan varoluşu üzerinden ne kadar düşünceye dalar sa dalsın, onu gerçek anlamda anlayamaz.¹⁴ Kierkegaard insan varlığına ait alanın matematiksel formülasyonlara sıkıştırılmasının büyük bir hata olduğunu göstermeye çalışmakta ve yaşamın kendine ait özgünlüğüne vurgu yapmaktadır. Peki, insanı, tarihi, ahlakı, hukuku akli soyutlamalara hapsetmeden nasıl anlamamız gerekmektedir?

Kierkegaard, Hegel'in soyut bilmeye dayalı epistemolojik kurgusuna itiraz ederek açıklığa kavuşturmaya ihtiyacımız olan şeyin bütün eylemlerin öncesinde mutlak bilginin gelmesinin gerekmesi hariç, neyi bilmemiz gerektiği değil, ne yapacağımız olduğunu belirtir. Ona göre bu kendi kaderimizi anlama, Tanrı'nın benim gerçekte ne yapmamı istediğini bilme sorunudur. Söz konusu olan benim için olan hakikati bulmak, uğrunda yaşamayı ve ölmeyi arzulayacağım fikri bulmaktır.¹⁵ Görüldüğü üzere Kierkegaard burada epistemolojik bir kurgudan ziyade ontolojik temelli bir yapılanmanın, insanın kendi varoluşundan hareketle kurguladığı anlam dünyasının bize insan ve onun ürettiklerini anlama ile ilgili daha verimli bir zemin ortaya koyacağını düşünmektedir.

Her şeyden önce modern felsefenin en muhteşem biçimiyle bile, hala yalnızca felsefe yapmayı mümkün kılmaya bir girişten ibaret olduğuna değinen Kierkegaard, Hegel'in Kant'la başlayan ve bilişe yönelen gelişmenin sonucu olduğuna inanır. Ona göre Hegel yoluyla daha derin bir biçimde, daha önceki filozofların yakın çıkış noktası olarak kabul ettikleri sonuca yani düşünmede bir öz bulunduğuna vardık. Ancak bütün düşüncenin bu yakın çıkış

12 Sören Kierkegaard, *Korku ve Titreme*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yayınları, İstanbul, 2002, 38.

13 Olivier Cauly, *Kierkegaard*, çev. Işık Ergüden, Dost Yayınları, Ankara, 2006, s. 63.

14 Sören Kierkegaard, *Kayı Kavramı*, çev. Vefa Taşdelen, Hece Yayınları, Ankara, 2004, 104.

15 Sören Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yayınları, İstanbul, 2005, s. 50.

noktasından düzenli antropolojik tefekküre girmesi henüz başlamamış bir gelişmedir.¹⁶ Bize göre epistemolojiden ontolojiye doğru evrilen bir felsefi yaklaşımın Kierkegaard açısından oldukça önemli olduğu görülmektedir. Kierkegaard'a göre, mantıksal olarak varolan her şey sadece vardır, onda bir değişim veya hareketlilik söz konusu değildir. Mantıkta, insan yaşamını ve varoluşu anlamlandırmak için yeterli bir esnekliği bulmak mümkün değildir. Kierkegaard'ın düşüncesinde varoluş, mantığın içinde ele alınamayacak ölçüde değişkenliği içermektedir.¹⁷ Görüldüğü üzere Kierkegaard insan varoluşunu kendi zamansal ve mekânsal özelliklerinden soyutlayarak bir anlam bütünlüğünün yakalanacağına inanmamaktadır.

Hegel'in Kierkegaard'a benzer şekilde insanın bilinci ile varoluş arasında bir diyalektiği keşfettiğini ve varoluş sürecinin insan bilincini tekâmül ettirdiğini fark ettiğini söyleyebiliriz. Fakat o son nokta olarak insan varlığını sadece bilişsel soyutlamalara hapsedmektedir. Bu konuya değinen Wachterhauser, Hegel'in aklın geçmişten ayrı olarak veya tarihin aracılık ettiği ve konuştuğu dilden izole edilerek anlaşılamayacağına ısrar eden düşünürlerin ilki olduğunu söyler. Bunun yanı sıra Hegel, aklın kendi kendini doğrulayan ve doğrunun/hakikatin tarihten bağımsız tarzda kendilerinden türetilebileceği temeller olarak hizmet gören hiçbir doğru başlangıç noktasının bulunmadığını öne sürmüştür. Ona göre Hegel, Batı geleneği içinde, dünyamızı anlama yeteneğimizin, gerçekliği değişmez kurallara veya Kant'ın kategorileri ya da Platon'un form'ları gibi sabit algılama arşetiplerine göre kavrayan bir zaman üstü akıl yeteneğine dayanmadığını öne süren ilk düşünürdür. Fakat Hegel, insan aklının temelde tarihten etkilenmeyeceği bir noktaya ulaşabileceğini de öne sürmüştür. Hegelci "mutlak bilme/kavrama" nosyonu, aklın kendisini tarihin bataklığından çıkarma başarısı gerçekleştirebileceğine imada bulunur. Bu, aklın kendisini fiilen tam bir kontrol ve yönlendirme özgürlüğü kazandığı şartları kavrama kapasitesine sahip olduğu anlamına gelmektedir.¹⁸ Burada Hegel akli mutlak akıl anlamında kullanır. Onun bakış açısına göre bütün evren mutlak aklın açılımından başka bir şey değildir. Hegel açısından tarihsellikten sıyrılarak en üst form'a ulaşabilecek yeterlilik nasıl sağlanacaktır? Bu nasıl mümkündür?

Hegel, felsefenin temel amacının bilimsel, spekülâtif bir sistem dahilinde hakikati ortaya koymak olduğuna inanır. Onun bakış açısına göre hakikat, oluşan, gerçekleşen bir süreçtir. Bu anlamda hakikat belirli bir yaşamı

16 Sören Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, s.162.

17 Vefa Taşdelen, *Kierkegaard'da Benlik ve Varoluş*, s.28.

18 B. R. Wachterhauser, "Anlamada Tarih ve Dil", *İnsan Bilimlerine Prologomena*, çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s.222-223.

olan, kendi kendini kuran özne'dir. O, sistemin kendisinin serimlenmesiyle savunduğu fikrin haklılığının ortaya çıkacağını ve her şeyin hakiki olanı yalnızca bir töz olarak değil, *özne* olarak da kavramaya ve ifade etmeye dayandığını belirtir. Hakiki olma böylece Hegel'de öznenin özne olarak kendisini gerçekleştirmesi düşüncesine bağlanmıştır. Hegel bunu mutlağın tin olarak temsiliyle ifade etmektedir.¹⁹ Burada Hegel özne ve nesne karşıtlığının bilinç üzerindeki etkisini göstermekte, bilincin dönüşümünü ve mutlak bilginin nasıl elde edilebileceğini sorgulamaktadır.

Hegel'in soruşturmasının temeli "İnsan ve evrimi ne olmalıdır ki bu evrimin belli bir anında, rastlantı olarak Hegel adını taşıyan bir insan bireyi, bir mutlak bilmeye, yani kendisine, varlığın tikel ve anlık bir yanını değil, kendinde ve kendi için olması bakımından varlığı, eksiksiz bütünlüğü içinde açığa vuran bir bilmeye sahip olduğunu fark etmiş olsun?" sorusudur.²⁰ Hegel bu sorunun cevabını bilincin dış dünyada ve bu dış dünya dolayısıyla kendisinde gerçekleşen süreçte aramaktadır. Bu arayıştan dolayı o, "Tin Fenomenolojisi" adlı eserinde bilincin kendi iç diyalektiği ile nasıl geliştiğini betimlemeye çalışmaktadır. Bilinç, gelişim sürecinde kendini değil nesnenin dönüşümünü görmekte, ama sonunda bu sürecin kendi gelişimi olduğunu, nesnelere tarihinin dünyanın tarihinin kendi tarihi olduğunu anladığı zaman, bu tarih onun gözünde bir ispat yani sonuçta açığa çıkan özne ve nesne özdeşliğinin ispatı değerine sahip olacaktır.²¹

Hegel'in burada yapmaya çalıştığı şey, sınırları kesin olarak belirlenmiş bir sistem olarak tamamen tanımları apaçık olarak yapılmış kavramlar ortaya koymaktır. Denilebilir ki, onun sistemi 'kavram mücadelesi' ile ilgilidir ve bu kavramlar yoluyla tümelin bilgisinin peşindedir. Bu nokta gerçekliğin sistem içerisinde bir hakikat olarak görüldüğü sonucunu doğurur, çünkü ona göre gerçeklik tümel olandır. Tüm gerçekliğin bir hakikat ve hakikatın de tümel olduğunu ifade eden Hegel, mutlak tin kavramından hareketle sistemi içerisinde tüm dünya tarihini ve varlığı açıkladığını düşünür. Anladığımız kadarıyla Hegel bütün varlık alanlarının tek bir sistem içerisinde açıklanabileceği bir yapı oluşturmaya çalışmıştır. Bu şekilde oluşturmaya çalıştığı epistemolojik kurgu sayesinde felsefeyi evrensel, kesin ve nesnel bir bilim haline getireceğine inanır. Burada kurguladığı felsefi sistemin temelinde ise mutlağın tezahür ettiği varlık olarak kendisini açımlayan özne bulunmaktadır.

19 G. W. F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, trans. A. V. Miller, Oxford University Press, Oxford, 1977, s. 17-25.

20 Alexandre Kojève, *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.36.

21 Tülin Bumin, *Hegel*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s.97.

Kierkegaard, Hegel'in bu kurgusuna şiddetle karşı çıkar. O, Hegel'in bu yapı ile dini resmileştirmeye çalıştığını ve özneyi sisteme hizmet eden bir üye yaptığını savunur. Kierkegaard özneyi sınırlandıran, dar kalıpların içine sokmaya çalışan bu anlayışa tepki gösterir ve bireyin tekilliğini ön plana çıkarır.²² Kierkegaard, Hegel'in ve pek çok aydınlanma filozofunun yaptığı kategorilendirmeleri yıkmak istemektedir bundan dolayı o insanın bir akıl, zihin, düşünce ve bilgi varlığı olduğunu ancak bundan önce bir tutku varlığı olarak nitelenmesi gerektiğine inanır. Çünkü bilgi ve düşünce bir kavramdır, kişinin içinde kendisini görmediği, genel ve nesnel bir ifadedir. Yani herkeştir, herkes adına söylenmiştir. Oysa tutku yalnız bireydir, bireydedir.²³

Birey ve Yaşam Üzerinden Anlam Arayışı

Hegelvari özne anlayışına karşıt biçimde Kierkegaard, kendi epistemolojisinde 'tekil varoluş'u belirleyici faktör olarak görür. Ona göre, soyut felsefe ve saf düşünme tekil ve somut varoluşu ortadan kaldırarak her şeyi bir potada açıklamaya çalışır. Bu nedenle soyut felsefe ve saf düşünmeye karşı çıkılmalıdır. Bu yüzden etikle ilişkisi olmayan bir epistemoloji anlamsızdır. Ahlaki olanın birey üzerinde belirleyici olduğunu ifade eden Kierkegaard'a göre, bireye düşen tek görev, korkusuzca insan olmayı göze almaktır. Soyut düşünme, ahlaksal olanla ve ahlaksal olarak var olan bireyle ilgisi ni hiçbir zaman açıklamaz ve bunu yapmayı da denemez. Bilgi konusunu eylemle birlikte düşünen filozofa göre onu aramak varolan her bireyin en doğal hakkıdır. İnsanı, varoluş içinde bulunan ahlaksal bir varlık olarak tanımlayan Kierkegaard'a göre Hegel'in felsefesi, var oluşun var olan insanla ilişkisini tanımlamadığı, ahlaksal olanı yok saydığı, var oluşu yanılttığı için karşı çıkılmalıdır.²⁴ Şüphesiz burada anlatılmaya çalışılan şey zihinsel tasarımlar yoluyla hakikatin kendisine ulaşamayıp ancak yaşamsal tecrübe sonucunda bireyin kendisinin bir varoluş tasarımı elde edebileceğidir. Bu varoluş tecrübesinin de bireysel özellikler taşıyacağı bir gerçektir. İnsanı sistemin içerisine hapsederek o örüntüler bağlamında değerlendirme girişimi ise kuru, soyut ve masa başı felsefesinin ötesine geçemeyecektir.

Kierkegaard'a göre Hegelci felsefenin tekil olanı değil de tümeli vurgulaması ve tekilin kendisini gerçekleştirmek için tümele ihtiyaç duyması fikri

22 Ömer Naci Soykan: "Varoluş Yolunun Ana Kavşağında Korku ve Kaygı", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, sayı:VI, 1999, s. 41-42.

23 VefaTaşdelen, "Kierkegaard Felsefesinde Tutku", *Başka Psikiyatri ve Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 2010, s. 136.

24 Sören Kierkegaard, "Felsefe Parçalarına Bilimsel Olmayan Sonlandırıcı Notlar", *Kierkegaard*, ed. Kamuran Gödelek, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s.249.

“birey” kavramı açısından yıkıcı bir etkiye sahiptir. Ona göre Hegelci düşüncenin yarattığı büyük etkinin izlerinin silinmesi ve tekil birey kavramının gündeme gelmesi gerekmektedir. Çünkü Tanrı her zaman tekleri yargılayacaktır ve her bir insan teki tanrıya karşı hem ahlaki hem de dini açıdan sorumluluğa sahip olmasına karşın. Bu sorumluluk, cemaatler, kamuoyu, topluluklar, ırklar aracılığıyla temellendirilemez. Kişinin kendisini yalnızca Tanrı'ya sorumlu hissetmesinin olanağına da yine tekil birey sağlayacaktır. Ona göre birey, kendi dışındaki yaşamda kendisini bulmak için, kendi etrafıyla bağlantılı olarak gösterdiği bütün çabaları terk ettiğinde, artık bu gemi enkazını en yükseğe çevirir. Sonra bu boşluğun ardından yalnızca mutlak bütün azametiyle karşısına dikilmekle kalmaz, aynı zamanda kendisine ait olduğu sorumluluk da yükselir.²⁵ Kierkegaard, bireyin tümel bir kavrama feda edilmesine karşıdır. O, her tekil varlığın kendisine ait bir irade varlığı olduğunu, iradesiyle oluşturduğu kimliği ile kendi varoluşunu gerçekleştirdiğini düşünmektedir.

Kierkegaard için varlığın bütünselliği içinde özne tekil bendir ve başlı başına bir varoluş süreciyle baş başadır. Her bir yaşantı parçası onu var etmektedir. Bu nedenle Hegelcilik gibi özne ve nesne arasında bütünleşmeye giden arayışlara çok net bir biçimde karşı çıkar.²⁶ Kierkegaard Hegel'in Sokrates'in spekülasyonu değil, bireysel hayatı önemsemesine dikkat çektiğini ve kendisinin de giriştiği işteki yönteminin bu düşünceden yola çıkarak haklılık bulmaya çalışacağını belirtir.²⁷

Diyebiliriz ki Kierkegaard, Hegel'de gördüğü nesnellik araştırmasına ve tümellik tutkusuna karşı, varoluşu öznellikte, bireysellikte aramaktadır. Ona göre doğa bilimlerinin düşünme yolu olan nesnel düşünme yolu ile bu sorun açıklanamaz, nesnellik insana nasıl yaşaması gerektiğini söyleyemez. Nesnellik ancak doğa bilimleri için geçerli bir yöntem olabilir. İnsanın varoluşu ile ilgili bir araştırmada bir yöntem olması söz konusu değildir.²⁸ Doğabilimsel refleksiyonun felsefi zeminde varolmasını istememesi Kierkegaard'ın özgün yönü olarak değerlendirilebilir. Doğabilimsel yöntemle içtenlikle bağlı pek çok filozof tıpkı doğa bilimlerinin ortaya çıkardığı evrensel ilkeleri siyaset, tarih, ahlak, sanat vb. bütün alanlarda bulabileceğine

25 Sören Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, s.166.

26 Sören Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, Princeton University Press, trans. David F.Swenson and Ed. ByWalterLowrie, Princeton, 1968, s.112.

27 Sören Kierkegaard, *İroni Kavramı*, çev. Sıla Okur, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s.154.

28 Recep Alpyağıl, *Wittgenstein Ve Kierkegaard'dan Hareketle Din Felsefesi Yapmak*, Anka Yayınları, İstanbul, 2002, s. 70.

inanmaktadır. Hegel'in de bu inanç üzere felsefi bir sistem kurduğunu görmekteyiz. Kierkegaard işte bu yapıya eleştiri getirenlerin en önemlisidir.

Kierkegaard için doğa bilimsel yaklaşım yalnızca kendi içerisinde düşünülmesi ve anlaşılması gereken bir olgudur. İnsanlar, doğabilimlerinden doğa hakkında bir şeyler öğrenirken, kendi varoluşları hakkında neredeyse hiçbir şey öğrenmezler. Çünkü ilk adımda aranan şey kişinin yaşamı ve varoluşu değil, doğa bilimsel bilgidir. Kierkegaard, Aydınlanma Dönemi'nin bu tutumunu yaygaracılık, gürültücülük olarak tanımlar. Çünkü insan kendisini unutmıştır ve bunun en önemli nedenlerinden birisi de bu doğa bilimsel, objektif yaklaşımlardır. Varolan bir birey olduğunu unutan ise hiçbir zaman yaşamı ve varoluşu açıklayamaz, anlamlandıramaz, kendisini komik bir duruma düşürür.²⁹

Rasyonel ve objektif araştırmaların bizi hakikate ulaştırmasının mümkün olmadığını düşünen Kierkegaard, insan varlığını nesneleştirmeye çalışan girişimleri "insan soyunun ahlaksızlaştırılması" olarak adlandırır. Ona göre, bu girişimler artan bir hızla devam etmektedir. Böylelikle insanlar gittikçe daha önemsiz hale getirilmektedir. Bireylerin kitle oluşturmalarına ve bununla övünmelerine tepki gösteren Kierkegaard bu durumun insanların kurtuluşlarını gittikçe daha zor hale getirdiğini iddia eder.³⁰

Felsefe'nin Aristoteles'ten bu yana hep özlerle, idealarla, her türden mantıksal kurgularla ilgilendiği için bireyi ve bireyin gerçek yaşamını gözden kaçırdığını belirten ilk eleştirilerini bu tutuma ve bu tutumun büyük temsilcisi Hegel'e karşı yapmıştır. Ona göre, Hegel'in her şeyle ilgili bir açıklama yapma girişiminde bulunması yanlıştır. Çünkü bazı şeyler açıklanamaz değil yaşanılabilir şeylerdir. Oysa Hegel ve diğer rasyonalist düşünürler, gerçekliğin tümünü bir düşünce sistemi içine yerleştirir, sıkıştırır, her şeyi akla indirger, akıl dışındaki öğeleri ve her şeyden önemlisi varoluşu unuttur. Oysa Kierkegaard'a göre soyut düşüncelere dalmakla ya da doğa bilimlerinde yapıldığı gibi ölçüp biçmekle somut ve öznel insanın yaşamı olan bireyin varoluşu anlaşılabilir. Bu açıdan Kierkegaard, Hegel'in soyut düşüncüyü gerçeklikle özdeşleştiren sisteminin, insanlık durumunun gerçekliğini görmezden gelen bir aldatmaca olduğunu ileri sürer.

Hegelci felsefenin ele aldığı tüm nesnel doğruların tek başına bir bireyin varoluşunda geçerliliği olmadığını vurgulayan Kierkegaard'a göre bunun sebebi nesnel düşüncede kişisel tutkuya, sevgiye, nefrete, ilgiye kısaca içtenliğe yer olmamasıdır. Ona göre bu dünyada önemli olan, nesnel doğru-

29 Sören Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript*, s.84.

30 Sören Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, 758.

lardan çok, insanların yaşamları için anlamı olan doğrulara ulaşmaktır. Bu nedenle soyutluğa dayanan felsefe yöntemlerini yetersiz bularak nesnelliğe karşı çıkar ve nesnel düşünmenin karşısına, öznel düşünmeyi koyar. Bunun nedenini de şöyle açıklar: “İstedığınız her şeyi boşuna söyleyeceksiniz, ben, sizin sisteminizin mantıkî bir safhası değilim. Ben varım, ben hürüm. Ben benim, bir bireyim ve bir kavram değilim. Hiçbir soyut fikir benim şahsiyetimi ifade edemez; geçmişimi, halimi, bilhassa geleceğimi belirleyemez, bil-kuvve mevcudiyetimi tüketemez. Hiçbir akıl yürütme beni, hayatımı, yapmış olduğum seçimleri, doğumumu, ölümümü açıklayamaz. O halde felsefe için yapılacak en iyi bir şey var, o da, evreni aklîleştirmekten vazgeçmek, dikkatini insan üzerinde toplamak ve insanın varoluşunu olduğu gibi tasvir etmektir. Önemli olan tek şey budur, kalanı boştur”.³¹ İnsan varoluşunu betimlemenin yolu da şüphesiz yaşam pratiğini anlamak ve yorumlamaktan geçmektedir.

Kierkegaard 'a göre açıklığa kavuşturmamız gereken şey, neyi bilmem gerektiği değil, ne yapmam gerektiğidir. Bu bağlamda varoluş Kierkegaard için, kendini tanımak ve anlamak için 'ne yapmam gerek' diye soran bir kişinin yönelimidir. Bu nedenle de Kierkegaard, nesnel gerçekliğin hiçbir işe yaramadığını, bütün felsefi sistemleri didik didik etmenin, her bir sistemdeki tutarsızlıkları göstermenin, içinde yaşamadığımız bir dünya kurup sadece başkalarının görüşüne sunmanın bize bir yararının dokunmadığını ifade eder. Ona göre asıl önemli olan her şeyin hayatımızla ilintili olmalarıdır.³² Bize göre Kierkegaard pratik ve teori arasında bir ilişki olduğunu fark etmekle birlikte o pratiğin önceliğine vurgu yaparak ontolojik bir tutum sergilemektedir. Önce yaşam daha sonra teori geldiğini söyleyen filozof'a göre önce teorinin sonra yaşamın gelmesi mümkün değildir. Önce sanat, sanat eseri; sonra teori gelir ve her şey buna benzer şekilde gerçekleşir.³³ Öyleyse birey önce kendi yaşam tecrübesini gerçekleştirecektir ve kendisine ait bir yaşam formunu yine kendisi oluşturacaktır. Kierkegaard'ın varoluşçuluğunu bu bağlamda değerlendirmemiz gerekir.

Kierkegaard için bireyin varoluşu ancak içe dönüklükle oluşabilen bir şeydir. Başka bir ifadeyle kişinin kendi içsel varoluşuna dönmesidir. Bu bağlamda içsellik ele aldığımızda içsellik, öznel'in yani kendi düşünceleriyle ilgilenen kişinin alanıdır ve öznel olan, nesnel düşünmeyle ve onun dışarıya yönelik hedefleriyle ilgilenmez. İçe dönük olarak yaşanan bu alanda kişi, ya-

31 Roger Verneaux, *Egzistansiyalizm Üzerine Dersler*, çev. Murtaza Korlaelçi, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994, s.2.

32 Sören Kierkegaard, *Kahkaha Benden Yana*, çev. Nedim Çatlı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005, s.168.

33 Sören Kierkegaard, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, s. 643.

vaş yavaş kendini toplumdan ve diğer insanlardan soyutlayarak, varoluşunu keşfetmeye çalışır. Böylece kişi kendini, varoluşunun teklisinde yalıtır ve sonunda varoluşun daima bir teklilik olduğunu anlar. Yani, “ben hiçbir zaman genel olarak bir varoluşu veya soyut bir varoluşu deneyimleyemem; ben sadece kendimi içinde bulduğum bu tek ve belli varoluşu deneyimleyebilirim.”³⁴ Peki bu deneyimleme süreci Hegel’in dediği gibi mutlak, kesin, en genel ve soyut olana bir gidiş midir? Kierkegaard’ın buna olumsuz baktığını söyleyebiliriz.

Varoluş, üzerinde ne kadar düşünülürse düşünülün, kimsenin anlayabileceği bir şey değildir. Kierkegaard, bu fikirlerinin paralelinde Hegel’in edimselliği de mantık içinde açıklamaya çalışmasını eleştirir. Çünkü edimselliği mantık içinde açıklamaya çalışmak, hem mantığın hem de edimselliğin doğasına aykırıdır. Mantığa aykırıdır çünkü edimsellik olasılığı içerir ve olası olanın mantığın kesinliği içinde yeri yoktur. Dolayısıyla edimselliği içine alan mantık, doğasının dışında bir kavramı içine almış olur bu da Kierkegaard açısından bir çelişki olarak değerlendirilir.³⁵ Dolayısıyla Kierkegaard’a göre varoluş soyutlaştırılarak ele alınamaz. Varoluşu ele almak demek, varoluşun dışında olmak demektir. Bu ise imkânsızdır, çünkü birey bizzat varoluşun içindedir. Varoluş da bir oluşum sürecidir yani henüz olmuş bitmiş bir şey yoktur ve oluşum içindeki şey ise tanımlanamaz. Kierkegaard, varlığın ve varoluşun sürekli ve değişken yapıda oluşunu vurgularken şu söylemde bulunur: “Mantıkta hiçbir hareketin ortaya çıkmaması gerekir, çünkü mantık ve mantıksal olan her şey yalnızca vardır.”³⁶

Kierkegaard, dünyayı, hareketini durdurarak, oyunu engelleyerek ve bu yolla korkularımızı bastırarak donmuş bir form’a dönüştürmekten kaçınır. O, titreşime ve dalgalanmaya, korku ve titremeye, varolan bireyi sarsan endişeye açık kalmak ister.³⁷ Diyebiliriz ki o, her şeyin akış içerisinde vaziyet alma etrafında bir şekilde dönüp durmaktan çok aktüalite ve oluş unsuru içinde ileriye doğru hamle yapma yeteneğimiz üzerinden işlediğine inanır. Bunun için Kierkegaard’ın bilme değil eylemler üzerinden insanı anlamaya çabaladığını görmekteyiz. Kierkegaard, “bilgi ile uğraşmaktan varolmayı unuttuk,” der. Kierkegaard’ın baş düşmanı düzen getiren öğretmendir. Oysa

34 Kamuran Gödelek, *Kierkegaard*, Say Yayınları, İstanbul, 2010, s.126.

35 Sören Kierkegaard, *Kayı Kavramı*, s.72.

36 Sören Kierkegaard, *Kayı Kavramı*, s.75.

37 John D. Caputo, “Tekrar ve Kinesis: Kierkegaard ve Metafiziğin Çöküşü”, İnsan Bilimlerine Prologomena, çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yay. İstanbul, 2002, s.127.

bilginin kavrayamayacağı şeyler de vardır. Varolan birey ona göre kendisine dönüşebilen, önünde hep bir ödev olduğunu duyumsayan bireydir.³⁸

Sonuç

Somut varolan bireyler olarak insan sürekli bir oluş hali içerisinde ve varoluş aslında bir tür oluşun içerisinde. Varoluş, olmuş bitmiş ve sonradan anlaşılabilir, kâğıda dökülmek suretiyle felsefesi yapılabilecek ve herhangi bir sistemin içerisine dâhil edilebilecek bir kavram değildir. Kierkegaard'ın Hegel felsefesini eleştirmesinin temel sebebi de buradan kaynaklanmaktadır. Hegel'in bütün bir insan varlığını ve ona ait yapıp-etmeleri tek bir sisteme indirgeme çabası Kierkegaard açısından yanlıştır. Anladığımız kadarıyla Kierkegaard birey temelli bir felsefi sistemi savunmakta ve bu bireyi oluş sürecinde ve somut olarak kavramak gerektiği üzerinde durmaktadır. Birey yaşam sahasına girdikten itibaren oluşum sürecinin içerisinde ve bu süreç kesintiye uğramaksızın devam etmektedir. Bu oluşum süreci içerisinde birey duyguları, eylemleri ile kendisini gerçekleştirmektedir.

İnsanın yaşayan canlı bir varlık olarak, özellikle de duyguları ve zayıflıklarıyla Kierkegaard felsefesinde bir bütünlük içinde anlaşılmaya çalışıldığını görmekteyiz. O, metafizik geleneğinden kopmaz ama metafiziği somut benliği merkeze koyarak anlamaya çalışır, akli yaşamın tek düzenleyicisi kılmaz ama akıl varlığı olduğumuzu da kabul eder. Bireysel iradeyi ve bireyin temel refleksiyonlarını dikkate alarak felsefi sistem oluşturmaya çalışmaktadır. Onun için insan, bütün evrende bir canlıdır, şu an yaşamakta olan acı çeken, gülen bir varlıktır. Onun derecesini bilemeyiz ama yaşadığını biliyoruz. Bu somut birey olma hali, Kierkegaard felsefesinde pozitif bireyci anlayışların çizdiği özne algısının kesinlikle çok uzağındadır. Başka bir ifadeyle, özne onun için toplumsal hayatın içinde gündelik görünümünden ibaret değildir. Öznenin derin bir yönü varoluşudur, bizim için önemli olan bu yönüdür ve böyle bakıldığında insan, varoluşsal sancılar çeken bir varlıktır.³⁹

38 Jean Wahl, *Varoluşçuluğun Tarihçesi*, çev. Bertan Onaran, Payel Yayınları, İstanbul, 1999, s. 11-12.

39 Tuncay Saygın, *Çağdaş Kıta Avrupa Felsefesinde Özne Sorunu*, MSKÜ Basılmamış Doktora Tezi, Muğla, 2014, s.64.

Öz

Kierkegaard'ın Birey Temelli Felsefe Anlayışı

Doğa bilimlerin kendisine ait yöntemler ortaya koyması ve bu yöntemlerin yaşam üzerinde etki düzeyinin artması modern düşüncenin de buna göre şekillenmesine neden olmuştur. Bu şekilde özellikle 17. Yüzyıl ile birlikte felsefenin doğa bilimsel yöntemlere göre şekillenmiş sistematığı olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönem ile birlikte pek çok düşünür felsefeyi bir bilim haline getirip bütün felsefi sahayı belirli bir sistematığe göre şekillendirmeye çalışmıştır. Bu sistem filozoflarının en önemlilerinden birisi de Hegel'dir. Hegel oluşturmaya çalıştığı felsefi sistem ile bütün insanlık alanına ait hakikati ortaya koyabileceğini iddia etmiştir. Bu yaklaşıma en önemli eleştirilerden birisi Kierkegaard tarafından getirilmiştir. Kierkegaard insanı soyut bir takım ilkeler ve süreçler ile değerlendirerek yorumlamaya karşı çıkarak bunun yerine bireyi öne çıkaran varoluşçu bir felsefe anlayışı ortaya koymuştur. Bu çalışmada Hegel'in oluşturmaya çalıştığı felsefi yaklaşım ile Kierkegaard'ın bu felsefi yaklaşıma getirdiği eleştiriler ele alınmış ve Kierkegaard'ın özgün yönü gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Soyutlamacı Yaklaşım, Varoluşçu Yaklaşım, Bireysellik, Hegel, Kierkegaard

Abstract

Kierkegaard's Individual-Based Understanding Of Philosophy

Abstract The introduction of its own methods of natural sciences and the increase in the level of influence of these methods on living has shaped modern thinking accordingly. In this way, we can say that especially since the 17th century, philosophy has been systematized according to natural scientific methods. Along with this period, many philosophers have tried to make philosophy a science and to shape the whole philosophical field according to a certain systematic. One of the most important philosophers of this system is Hegel. Hegel claimed that he could reveal the truth of the whole humanity field with the philosophical system he tried to form. One of the most important criticisms of this approach was brought by Kierkegaard. Kierkegaard objected to evaluate and interpret the human being with certain abstract principles and processes, and instead, he introduced an understanding of existential philosophy which puts forward the individual. In this study, the philosophical approach Hegel tried to form and Kierkegaard's criticism of this philosophical approach were examined and Kierkegaard's unique aspect was tried to be presented.

Keywords: Abstractive Approach, Existential Approach, Individuality, Hegel, Kierkegaard.

Kaynakça

- Alpyağıl, Recep, *Wittgenstein ve Kierkegaard'dan Hareketle Din Felsefesi Yapmak*, Anka Yayınları, İstanbul, 2002.
- Bumin, Tülin, *Hegel*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Caputo, John D., "Tekrar ve Kinesis: Kierkegaard ve Metafiziğin Çöküşü", İnsan Bilimlerine Prologomena, çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cauly, Olivier, *Kierkegaard*, çev. Işık Ergüden, Dost Yayınları, Ankara, 2006.
- Gödelek, Kamuran, *Kierkegaard*, Say Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hegel, G. W. F., *Science of Logic*, çev. A. V. Miller, Humanities Press, 1969.
- Hegel, G. W. F., *Bütün Yapıtları, Seçmeler 1: Felsefe Tarihi Dersleri*, çev. Hüseyin Demirhan, Onur Yayınları, Ankara, 1976.
- Hegel, G. W. F., *Phenomenology of Spirit*, .trans. A. V. Miller, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Hegel, G. W. F., *Felsefe Bilimleri Ansiklopedisi I: Mantık Bilimi*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, 1996.
- Hegel, G.W.F., *Kim Soyut Düşünüyor*, çev. Hakkı Hünler, Baykuş, sayı:2, 2008.
- Kierkegaard, Sören, *Journals and Papers*, cilt I, trans. Howard V. Hong, Edna H. Hong, Princeton University Press, Princeton, 1967.
- Kierkegaard, Sören, *Concluding Unscientific Postscript*, Princeton University Press, trans. David F. Swenson and Ed. By Walter Lowrie, Princeton, 1968.
- Kierkegaard, Sören, *Ölümcül Hastalık; Umutsuzluk*, çev. M. Mukadder Yakupoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kierkegaard, Sören, *Korku ve Titreme*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kierkegaard, Sören, *İroni Kavramı*, çev. Sıla Okur, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kierkegaard, Sören, *Kayı Kavramı*, çev. Vefa Taşdelen, Hece Yayınları, Ankara, 2004.
- Kierkegaard, Sören, *Günlüklerden ve Makalelerden Seçmeler*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Anka Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kierkegaard, Sören, *Kahkaha Benden Yana*, çev. Nedim Çatlı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005.
- Kierkegaard, Sören, "Felsefe Parçalarına Bilimsel Olmayan Sonlandırıcı Notlar", - *Kierkegaard*, ed. Kamuran Gödelek, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

- Kojeve, Alexandre, *Hegel Felsefesine Giriş*, çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- MacIntyre, Alasdair, *Varoluşçuluk*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2001.
- Singer, Peter, *Hegel: Düşüncenin Ustaları*, çev. Bahar Öcal Düzgören, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Soll, Ivan, *an Introduction to Hegel's Metaphysics*, The University of Chicago Press, 1969.
- Saygın, Tuncay, *Çağdaş Kıta Avrupa Felsefesinde Özne Sorunu*, MSKÜ Basılmamış Doktora Tezi, Muğla, 2014.
- Taşdelen, Vefa, *Kierkegaard'ta Benlik ve Varoluş*, Hece Yayınları, Ankara 2004.
- Wachterhauser, Brice R., "Anlamada Tarih ve Dil", İnsan Bilimlerine Prologomena, çev. Hüsamettin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Wahl, Jean, *Varoluşçuluğun Tarihçesi*, çev. Bertan Onaran, Payel Yayınları, İstanbul, 1999.
- Verneaux, Roger, *Egzistansiyalizm Üzerine Dersler*, çev. Murtaza Korlaelçi, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1994.